

Чорна Лідія Георгіївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
завідувачка лабораторії психології малих груп

та міжгрупових відносин,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-8107-7573

Lidiya.Chorna@ispp.org.ua

МЕХАНІЗМИ МІЖГРУПОВОЇ ВЗАЄМОДІЇ: ПОЯСНЮВАЛЬНІ ПРИНЦИПИ, ІСТОРИЧНІ І ТЕРИТОРІАЛЬНІ ВИМІРИ

Актуальність. Війна спонукає дослідників більш уважно придивитися до того, як саме такі механізми міжгрупової взаємодії, як інгруповий фаворитизм і аутгрупова дискримінація, переходять з рівня групових упереджень на рівень екстремального протистояння. Не менш важливо ідентифікувати соціально-психологічні механізми, які запобігають небезпечним соціальним явищам, наприклад геноциду. Пояснювальні принципи міжгрупової взаємодії також мають спиратися на пояснювальний потенціал історичного контексту, а саме часові і просторові виміри соціальних процесів.

Мета дослідження – визначити пояснювальні принципи міжгрупової взаємодії, які б розкривали її механізми в історичному і територіальному вимірах.

Методологія. Стаття є оглядовою і спирається на теоретичні узагальнення та моделювання, історико-психологічний і феноменологічний аналіз, метааналіз результатів соціологічних опитувань.

Результати. Виокремлено пояснювальні принципи міжгрупової взаємодії: гнучкості і справедливості взаємодії, реалізації ціннісного ставлення інгрупи до аутгрупи як до об'єкта або суб'єкта взаємодії, долання невизначеності соціальними індивідами. Визначено три групи соціально-психологічних механізмів, що регулюють міжгрупову взаємодію на основі цих принципів: перцептивно-регулятивні, ціннісно-регулятивні і структурно-регулятивні. Показано, що в історичному і територіальному вимірах регуляція міжгрупової взаємодії визначається як її історифікація та мапування. Найбільш виразними проявами цих процесів є диференціація груп у просторі взаємодії, структурування поля міжгрупової взаємодії, окреслення групових меж, історичне передавання моделей взаємодії, відновлення історичної справедливості на основі пам'яті груп. В умовах війни механізми міжгрупової взаємодії посилюються; в українському суспільстві відбувається перебудова символічних меж взаємодії, кристалізація ідентичності, що зміцнює стресостійкість і патріотизм українців.

Ключові слова: міжгрупова взаємодія; психологічні механізми; групові ідентифікації; групові атрибуції; соціальні репрезентації; часові і просторові виміри соціальної взаємодії.

Chorna Lidia G.

Ph.D., senior researcher,

head of the Small group psychology

and intergroup relations Laboratory,

Institute for Social and Political Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-8107-7573

Lidiya.Chorna@ispp.org.ua

MECHANISMS OF INTERGROUP INTERACTION: EXPLANATORY PRINCIPLES, HISTORICAL AND TERRITORIAL DIMENSIONS

Relevance. War prompts researchers to look at how such mechanisms of intergroup interaction as ingroup favoritism and outgroup discrimination move from the level of group prejudice to the level of extreme confrontation. It is equally essential to identify socio-psychological mechanisms that prevent terrible social phenomena, for example, genocide. Intergroup interaction research should also accept the explanatory potential of the historical context, namely the temporal and spatial dimensions of social processes.

The article **aims** to determine the explanatory principles of intergroup interaction, which would reveal its mechanisms in historical and territorial dimensions.

Methodology. The article is an overview and is based on theoretical generalizations and modeling,

historical-psychological and phenomenological analysis, and meta-analysis of the results of sociological surveys.

The **results**. Explanatory principles of intergroup interaction are singled out: flexibility and fairness of interaction, implementation of the value attitude of the ingroup to the outgroup as an object or subject of interaction, and overcoming uncertainty by social individuals. Three groups of socio-psychological mechanisms regulating intergroup interaction based on these principles are identified: perceptual-regulatory, value-regulatory, and structural-regulatory. It is shown that in historical and territorial dimensions, the regulation of intergroup interaction is defined as its historicization and mapping. The most expressive manifestations of these processes are the differentiation of groups in the space of interaction, the structuring of the field of intergroup interaction, the delineation of group boundaries, the historical transfer of models of interaction, and the restoration of historical justice based on the memory of groups. In the conditions of war, the mechanisms of intergroup interaction are strengthened; among Ukrainians, there is a restructuring of the symbolic boundaries of interaction, and the crystallization of identity, which strengthens their stress resistance and patriotism.

Key words: intergroup interaction; psychological mechanisms; group identifications; group attributions; social representations; temporal and spatial dimensions of social interaction.

Постановка проблеми. Простір і час подій та явищ мають як об'єктивний, так і суб'єктивний виміри. Міжгрупова взаємодія відбувається на певній території, яка має ландшафт, населення, сусідів. Те, що актуально відбувається на цій території, має й доактуальні чинники – історичні. За допомогою історичної пам'яті моделі міжгрупової взаємодії передаються наступним поколінням. Те, що в міжгруповій взаємодії є відлунням минулих історичних подій, добре пояснює мешканцям тих чи інших територій, чому наразі у них панує мир або ж чому до них сусід прийшов з війною. Російсько-українську війну варто тлумачити в історичних і територіальних контекстах міжгрупової взаємодії. Оскільки інтерпретація є і логічним, і психічним процесом, психології є що сказати про причини і механізми війни.

Міжгрупова взаємодія – це завжди про конкуренцію за ресурси і престиж (Hogg, & Gaffney, 2018). У міжгруповій взаємодії постійно є ризики виникнення негативних соціальних явищ: упереджень, стигматизації, самосудів, лінчування, булінгу, фанатизму, ксенофобії, екстремального етноцентризму, колективних травм, війни та геноциду. Це відбувається через те, що універсальний закон прихильності людини на користь власного Я або помилка атрибуції (Pettigrew, 1979) на рівні взаємодії соціальних груп, підсилюючись груповим несвідомим, переростають в асиметричні відносини – інгруповий фаворитизм та аутгрупову дискримінацію (Tajfel, 1970; Linville et al., 1986; Mummendey, & Otten, 1998). Війна є виявом міжгрупових відносин з низкою їхніх негативних соціальних наслідків, що ми наразі і спостерігаємо в Україні під час російсько-української війни. У контексті війни варто визначити субмеханізми міжгрупової взаємодії, які б операціоналізували фаворитизм і дискримінацію. Отже, надання переваг власній групі порівняно з іншими, до яких не належить соціальний індивід, є фундаментальним поясненням того, чому міжгрупові відносини апіорі прийнято вважати конкурентними, групо/етноцентричними і дискримінативними (Dovidio, & Gaertner, 2010). Якщо в групі лідери думок не здатні до рефлексії соціальних процесів, якщо серед її членів панує груповий нарцисизм, то це стає соціально-психологічними чинниками війни. Саме така феноменологія міжгрупової взаємодії спостерігається серед громадян Росії. Асиметрія сприйняття росіянами світу на користь власного Я стала занадто великою, роздута російське колективне імперське Его вимагає перемог над іншими групами, а тим більше над тими, хто став занадто вирізнятися серед інших та загрозувати російській ідентичності. Однак не всі групи воюють між собою, вдаються до тероризму, завдають травм одна одній.

Хоча потенційно загрози екстремальних відносин між групами є завжди, але що ж стримує більшість груп від цього? Є ж пояснення, чому одні групи перебувають у гармонійних відносинах та мирно взаємодіють, а інші – ні. Як реалізується цей фундаментальний механізм фаворитизму й дискримінації безпосередньо у взаємодії і що є запобіжником війн і геноциду? Що робить цей механізм видимим, упізнаваним у практиках соціальної взаємодії? Широкому загалу невідомі наукові терміни «асиметрія сприйняття» або «етноцентризм», але ці невидимі механізми діють та завдають лиха великій кількості людей. Тобто йдеться про пояснювальний потенціал категорій соціальної психології, таких як «механізми соціальної взаємодії», «міжгрупові відносини». В умовах російсько-

української війни цей пояснювальний потенціал має велике значення. Тому варто від наукових категорій звернутися до їхніх соціальних репрезентацій, а якщо їх немає – до конструювання репрезентацій у наочних, образних, простих для сприйняття широкого загалу формах. Отже, виокремлення механізмів і субмеханізмів міжгрупової взаємодії, які забезпечують мирне співіснування соціальних груп або ж призводять до конфліктів і війн, є актуальним науковим і соціальним завданням. Самі ж соціальні репрезентації цих механізмів мають базуватися на пояснювальних принципах взаємодії, а також спиратися на часово-просторові виміри цієї взаємодії, її історичні і територіальні характеристики. Визначивши психологічні механізми міжгрупової взаємодії, ми зможемо дати відповідь на запитання, яке було актуальним і майже сто років назад, і є таким зараз: чому ж знову війна? (Freud, 1933; Volkan, 2022).

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв’язання цієї проблеми і на які спирається автор; виокремлення нерозв’язаних частин загальної проблеми. У психології на сьогодні механізмом міжгрупової взаємодії, по суті, визнано лише аутгрупову дискримінацію, яка психологічно задовольняє інгруповий фаворитизм і пояснюється лише в сукупності з ним. Однак фаворитизм і дискримінація описують радше феноменологічний вияв міжгрупової взаємодії, а не її глибинні процеси. Вони спираються на атрибуцію, а фундаментальна помилка атрибуції призводить до асиметрії сприйняття своєї і чужої групи. І тут, мабуть, більшою мірою діє атрибуція на рівні соціальної перцепції, а остання охоплює велике коло соціально-психологічних явищ, і не лише у сфері міжгрупової взаємодії. Аtribuція і є тим механізмом, який пояснює, що ж саме відбувається. Під соціальною перцепцією слід розуміти не лише сприйняття членами соціальних груп одне одного, а й розуміння та оцінку. Окрім атрибуції, мають функціонувати інші механізми, які стосуються власне взаємодії тими ж таки атрибуціями, обміну взаємними діями, образами, емоціями. У такій складній сфері, як міжгрупова взаємодія, діють механізми і субмеханізми, а також спостерігаються феноменологічні вияви механізмів, які неважко помітити в повсякденному житті соціального індивіда, які лежать, так би мовити, на поверхні взаємодії на рівні когніцій та регуляцій.

Як ми вже зазначали, важливо також знайти певні пояснювальні принципи взаємодії, які б описували увесь спектр вияву міжгрупової взаємодії, роз’яснювали, як працює система взаємної дії між групами у всіх її виявах. Є низка теорій і концепцій соціальних груп, їхнього утворення та розвитку, групової динаміки, мотивів перебування соціального індивіда в групах, групових конфліктів і загроз їхньому існуванню, які спираються на механізми взаємодії, однак вони, механізми, не є «фокусом», центральними поняттями цих розробок (Abrams, & Hogg, 2010; Brewer, 1991; Festinger, Schachter, & Back, 1950; Hogg, 2012; Leonardelli et al., 2010; Lewin, & Lewin, 1948; Mummendey, & Otten, 1998; Sherif, 1966; W. G. Stephan, & C. W. Stephan, 2000; Tajfel, & Turner, 1986). Спираючись на такі пояснювальні концепти міжгрупової взаємодії, визначимо її психологічні механізми, типові для них практики взаємодії та результати. Отже, механізми міжгрупової взаємодії мають характеризуватися якісним пояснювальним потенціалом, мати відповідники соціальних репрезентацій (1), описувати міжгрупову взаємодію як складне соціальне явище і, що важливо, системно її пояснювати – як комплекс механізмів і субмеханізмів, основних і локальних (2), бути маркерами етики міжгрупової взаємодії, запобіжниками вияву групового нарцисизму та егоїзму, розрізняти процеси міжгрупової взаємодії в умовах війни та в умовах миру (3).

Мета статті – визначити пояснювальні принципи міжгрупової взаємодії, які б розкривали її механізми в історичному і територіальному вимірах.

Методологія дослідження. Стаття є оглядовою і спирається на теоретичні узагальнення та моделювання, історико-психологічний і феноменологічний аналіз, метааналіз результатів соціологічних опитувань.

Виклад основного матеріалу дослідження. Психологічний механізм не є загально визнаним поняттям (Смутьсон, 2021). Відповідно до завдань та концепції дослідження дослідники виокремлюють різні механізми вияву тих чи інших психічних явищ. Однак більшість зазначає, що механізм є процесом, сукупністю процесів, певною

послідовністю дій, операцій, процедур (Бондарчук, 2012; Губеладзе, 2012; Циганенко, 2005). Ця послідовність забезпечує функціонування психіки. Тобто загалом ідеться про регуляцію та розвиток психіки, а конкретний механізм реалізує ту чи іншу функцію. Зазвичай механізм складається більше ніж з одного процесу, він є сукупністю, системою процесів (Ткаченко, 1979). Формою презентації механізму може бути певний теоретичний конструкт, абстрактна модель, пояснювальний принцип тощо (Смульсон, 2021). Отже, психологічний механізм – це послідовність певних процесів, що приводить до певного результату; вони зазвичай є сукупністю елементів зі своєю структурою.

Оскільки психологічні механізми – це взаємодія складників того чи іншого явища, то механізми міжгрупової взаємодії – це, по суті, складники міжгрупової взаємодії, які певним чином пов'язані між собою. Тут варто пояснити їхнє функціонування.

В обґрунтуванні пояснювальних принципів міжгрупової взаємодії будемо спиратися на кілька аксіоматичних положень соціальної психології щодо цієї проблеми:

- міжгрупова взаємодія нерозривно пов'язана з внутрішньогруповою, тому будь-які аспекти взаємодії між групами треба розглядати разом з динамікою груп, їхньою історією, цінностями тощо (Hogg, & Gaffney, 2018),
- міжгрупові відносини апіорі є конкурентними, етноцентричними, дискримінаційними (Dovidio, & Gaertner, 2010),
- міжгрупова взаємодія – це завжди про конкуренцію за ресурси і престиж (Hogg, & Gaffney, 2018),
- війна є формою екстремальних міжгрупових відносин (Горностай, & Чорна, 2022; Hogg, & Wagoner, 2017).

Як ми вже зазначали, інгруповий фаворитизм та аутгрупову дискримінацію вважають визначальним механізмом міжгрупової взаємодії. Соціальним індивідам варто надати інструменти розуміння щодо виникнення різного масштабу міжгрупових конфліктів, які б дали змогу перервати ланцюжок дискримінаційності в соціальній взаємодії. Для цього скористаємося теоріями мотивації перебування людини в групі та виокремимо серед цих теорій такі конструкти, які мають образні складники для пояснення того, що відбувається в повсякденному спілкуванні та взаємодії, як окремі соціальні індивіди стають носіями цих невидимих для них фаворитизму та дискримінації і як останні призводять до глобальних конфліктів та війн.

Згідно з М. Hogg і А. Gaffney (2018) можемо виокремити три основні психологічні мотиви перебування соціальних індивідів у групі, а саме:

1. Людина прагне бути схожою на інших і водночас вирізнитися серед інших (теорія оптимального розрізнення, представлена працями Brewer (1991), Leonardelli, Pickett, & Brewer (2010)).
2. Завдяки належності до певної групи людина підвищує власну самооцінку (Abrams, & Hogg, 2010; Rubin, & Hewstone, 1998).
3. У групі відбувається редукція почуття невизначеності щодо себе (Hogg, 2012); лише через порівняння себе з представниками певних соціальних груп та зарахування до однієї з них соціальний індивід ідентифікує себе, хто він є, і таким чином позбавляється тривожності, переживань та почуття невпевненості як у просторі соціальної взаємодії, так і щодо власного Я як окремого індивіда.

Ці мотиви поведінки людини діють і поза межами групи, у міжгруповій взаємодії.

Варто зазначити, що гуртування соціальних індивідів заради досягнення спільних цілей діяльності (Festinger, Schachter, & Back, 1950), яких би вони ніколи не досягли поодиночі, є не лише мотивом психологічним, а й економічним. Також належність людини до групи забезпечує її захист від матеріальних, соціальних та психологічних негараздів. Вважаємо, що перебування людини в соціальній групі задля досягнення спільних цілей діяльності та захисту є реалізацією базових потреб людини в безпеці та виживанні. Ці потреби реалізуються опосередковано через мотив долання тривоги і невизначеності шляхом ідентифікації себе як члена соціальної групи. Досягнення більш високих результатів діяльності шляхом кооперації дій членів групи також підживлює почуття їхньої самооцінки. Тобто ці прагматичні потреби соціального індивіда є спонукальними у формуванні його мотивів перебування в групі. Однак мотив досягнень насправді не завжди стає для її членів

мотивом перебування в групі, бо під час спільної групової діяльності виникає феноменологія соціальних лінощів та «ефект бевзя» (Kerr, 1983; Ringelmann, 1913), а справедливість у соціальному обміні між членами групи (Blau, 1986) унаслідок цього може бути порушена. Лише коли йдеться про високомотивовані та спрямовані на високі досягнення соціальні групи ці ефекти не виникають, тобто тут уже справді можна говорити про мотив перебування соціального індивіда в групі заради досягнення спільних результатів діяльності. Отже, прагнення досягнень і захисту можна розглядати як відносно окремі мотиви перебування людини в групі, а втім, їх можна пояснити і через інші мотиви. Побіжно зазначимо, що мотив афіліації (Atkinson, & Walker, 1956) є таким, що відбиває насамперед емоційний бік перебування людини в групі і, на нашу думку, обслуговує інші мотиви взаємодії.

Почнімо з мотиву людини бути схожою на інших і водночас вирізнитися, який оптимально реалізується завдяки належності людини до соціальної групи. З огляду на міжгрупову взаємодію групи, як окремі суб'єкти взаємодії, також прагнуть вирізнитися серед інших груп, щоб зміцнюватися і зростати. Представники інших груп прагнуть бути членами таких успішних груп, і якщо межі групи проникні для представників аутгруп, то таким чином чисельність успішної групи збільшується, людський капітал і ресурси групи примножуються, а інші групи ризикують або розпастися, зникнути, або просто втратити власну ідентичність і всією групою приєднатися до цієї більш виразної групи. Групи, які в полі міжгрупової взаємодії менш виразні і привабливі, починають захищатися, посилюють цільність власних меж – як територіальних, так і символічних (правил і норм взаємодії всередині групи), вводять щодо «чорних овець» жорсткі санкції, які є більш жорсткими, ніж для членів аутгрупи (Marques, & Pérez, 1994).

Розгляньмо концепції і теорії, які ми означили як «теорії виразної помітності груп». Вони описують регуляцію взаємодії груп на рівні взаємної соціальної перцепції. Звернімося до гіпотези З. Фрейда про мінімальну різницю ідентичностей груп-сусідів, коли територіальні групи конкурують між собою, щоб відрізнитися і не бути схожими на сусідів (Freud, 1917). Саме тому, за З. Фрейдом, шотландці глузують з англійців, північні німці – з південних, і таким чином вдається долати агресію груп. Груповий нарцисизм, породжений мінімальними відмінностями груп, підживлює усілякі вихвалання інгрупи через жарти щодо аутгрупи – отже, групи таки стають більш помітними. Більш сучасні концепти «оцінної привабливості груп» (Abrams, & Hogg, 2010; Ellemers, 1993; Kruglanski et al., 2006; Tajfel, & Turner, 1986; Weber, & Crocker, 1983) оперують такими метафоричними характеристиками міжгрупової взаємодії, як проникність групових меж, злидні когнітивної закритості групи, боротьба за оцінку позитивну виразність групи, приваблива інформація про інгрупу (аутгрупу), виразність та прозорість ідентичності, бухгалтерія групи як акумуляція позитивної/негативної, стереотипної/оригінальної інформації про групу тощо. Візуальна подібність і символіка членів групи є когнітивними репрезентаціями групових норм у соціумі (Hogg, & Gaffney, 2018). До цих концептів близька і теорія екстремальної міжгрупової поведінки, яка говорить про загрози груповій ідентичності, візуалізуючи їх як заплутування/розплутування, розсіпання ідентичності тощо (Hogg, 2014). Українські соціологи і психологи, характеризуючи соціальні зміни в українському суспільстві, визначають їх як «кристалізацію» національної (громадянської) ідентичності українців (Дембицький, 2022).

Концепції соціальних конфліктів і протестів воліють звертати увагу на «родинну депривацію» груп, батьківську і дочірні групи (Wagoner, & Hogg, 2016). Семантичний асоціативний ряд цієї термінології відсилає до теорії Дж. Келлог, де використовується метафоричне порівняння стадій розвитку особистості як послідовного виникнення і трансформації кола з центром і межами (Kellogg, 1992). Так само соціальна група виникає і зміцнюється; вона має ядро і межі, границі: цінності, правила, захисти. Порушення правил групи її члени розцінюють як перетинання меж поведінки в групі. Отже, теорії міжгрупової взаємодії досить часто спираються в поясненнях на образні порівняння, образно-символічні означення тощо. Згадані автори тут мають за мету якнайкраще пояснити читачеві сутність взаємодії і, власне, показати, як саме візуальні образи соціальних груп її регулюють. Яскрава помітність групи приваблює нових членів, сприяє просуванню членами групи

оцінної відмінності власної групи серед інших груп і таким чином підвищує самооцінку члена групи. Побіжно зростає обмін між групами, а також конкуренція. Якщо обмін нерівноцінний для якоїсь із груп, то вона може висловлювати невдоволення, розривати кооперацію з іншою групою (дистанціюватися). Натомість інша група, якій цей несправедливий обмін був вигідний, може виявляти невдоволення в позбавленні свого доміантного статусу через міжгрупову агресію та війну. Виразну помітність соціальної групи можна розглядати як загрозу ідентичності іншій, її величі, і тоді групові ревності цієї іншої групи змушують її вдаватися до деструктивних сценаріїв взаємодії. Водночас варто зазначити, що виразна помітність групи як регулятор її обміну між групами та нарощування свого потенціалу може виявлятися як результат природного розвитку групи, а може спеціально формуватися як позитивний, привабливий імідж власної групи. Звісно, таке штучне формування привабливості групи або спирається на «підсвічування» позитивних характеристик групи, або ж базується на вигадках і відвертій брехні. Отже, низка соціально-психологічних теорій містить конструкти соціальних репрезентацій міжгрупової взаємодії, які водночас самі по собі виконують функції механізмів взаємодії.

Завдання, які вирішує група, формуючи свою помітність, привабливість, імідж комфортності перебування в групі, можна звести до таких:

- збереження і зміцнення статусу групи серед інших груп,
- добір («фільтрація») під час приймання в групу нових членів завдяки проникності/непроникності групових меж – таким чином група приймає/переманює в нові члени найкращих з інших груп.

Наслідки такої взаємодії полягають у тому, що група стає більш привабливою і помітною для багатьох інших груп, і на цьому тлі якась група може почуватися непривабливою, менш помітною – отже, зростає конкуренція між групами за ресурси і престиж. Так діє *механізм соціальних репрезентацій міжгрупової взаємодії* як узагальнений образ власної групи; відповідно, цей образ віддзеркалює групові очікування щодо поведінки інших груп стосовно власної. Тому пояснювальним принципом тут є *гнучкість і дотримання збалансованого обміну у взаємодії*, балансування між внутрішніми умовами перебування в інгрупі (збереження привабливості групи для «своїх») і зовнішньою привабливістю «чужих». Результатом дії цих механізмів є балансувальна або конфронтаційна поведінка в просторі взаємодії груп для узгодження (неузгодження, підкорення) очікувань, цілей різних груп тощо за допомогою відкритості-закритості меж групи, зближення або розмежування між ними: кооперація, взаємне збагачення груп, збереження групи завдяки обміну ресурсами між групами або ж війна, геноцид, знищення групи, збагачення однієї групи за рахунок іншої. Залежно від завдань, яку вирішує група, вона може по-різному презентувати свою групу в просторі міжгрупової взаємодії (образ, імідж, міфологія, символи групи тощо). Отже, тут до територіальних вимірів міжгрупової взаємодії можна віднести межі груп (слабкі, сильні, щільні, проникні, вузькі, широкі, відкриті, закриті) і дистанцію між групами, що виявляється в зближенні, поглинанні, розмежуванні. Зазвичай ці механізми виявляються в соціальних практиках взаємодії, таких як особливості мапування території, використання групової символіки в соціальному просторі. Часом територіальні виміри взаємодії набувають своєрідних виявів: так, група, щоб зберегти «обличчя» в просторі міжгрупової взаємодії перед іншими групами, дистанціюється в часі від своїх злочинів у минулому (Peetz, Gunn, & Wilson, 2010). Оскільки цей механізм визначають як захисний, його можна віднести і до ціннісно-регулятивних механізмів, про які йтиметься далі. Варто зазначити, що цей механізм міжгрупової взаємодії в умовах війни та в інших складних соціальних ситуаціях посилюється, стрімко відбувається розмежування або зближення груп в усіх їхніх різновидах (фізичне, символічне): перебудова меж взаємодії, їхнє звуження та дистанціювання з боку мирної групи; намагання розширити символічно-територіальні межі взаємодії групою-агресором. Означимо сукупність механізмів, які підпорядковуються соціальним репрезентаціям, як *перцептивно-регулятивні*.

Наступна низка теорій, які розкривають *ціннісно-регулятивні* механізми міжгрупової взаємодії, пов'язані із самооцінкою членів груп. Тут ми орієнтуємося на теоретичні концепти асиметрії сприймання на користь інгрупи (Pettygrew, 1979); стереотипізації та

упередження (Allport, 1954; Campbell, 1967; Maass et al., 1989); сорому і гордості групи (Salice, & Montes Sánchez, 2016); патологізованих процесів у групі (Bion, 1961); групових механізмів психологічного захисту (Горностай, 2019); психопатологій політичного лідерства (McWilliams, 2010); кризової комунікації організацій (Coombs, 2014; Sellnow, & Seeger, 2013). Спільним для цих теорій є те, що вони так чи так базуються на механізмі *атрибуції*. Завдання, які вирішує група, це насамперед інгрупові, але вирішують їх абсолютно по-різному – за рахунок аутгрупи або ж за рахунок власних групових ресурсів:

- умовне збереження самоповаги інгрупою та атрибуція відповідальності, а точніше – вини, представникам аутгруп,
- вирішення завдань функціонування групи, збереження її членами самоповаги і взяття відповідальності за ситуацію взаємодії на себе.

По суті, механізм атрибуції тут діє в діапазоні від взяття відповідальності інгрупою на себе до її перекладання на аутгрупу, приписування їй вини. Звісно, і вину також інгрупа може приписувати собі. Якщо аутгрупа, на яку «списується» вина, територіально недосяжна, то вину за проблеми групи можуть приписувати «чорним вівцям» у групі. Якщо ж інгрупа травмована, діловий клімат групи порушений, групові емоції не опрацьовані, то вже «б'ють» без розбору всіх своїх. Надалі внутрішньогрупові проблеми не розв'язуються, а інгрупові процеси патологізуються (Bion, 1961). Яскравим прикладом таких процесів є систематичні сварки між українцями.

Пояснювальним принципом тут є *реалізація ціннісного ставлення до аутгрупи як до об'єкта потреб інгрупи або ж як до суб'єкта взаємодії*. На аутгрупу проєкуються негативні емоції та невдоволення через фрустрацію потреб, до аутгрупи ставляться як до об'єкта, який задовольняє ці потреби, тобто з членами аутгрупи можна робити все, що інгрупі заманеться (або що їй вигідно, або що їй нафантазується). Відповідно інгрупа й себе може вважати суб'єктом або об'єктом міжгрупових відносин.

За М. Фуко, соціальні практики формують індивіда як об'єкта накладання різноманітних технік влади і процедур дослідження, тому йдеться про процеси об'єктивації, управління людиною іншими (Foucault, 1993). У психоаналізі об'єктивацію розглядають як різновид проєкції, коли людина проєкує свої почуття на іншого, на того, у кого, на її думку, наявні такі самі почуття, як у неї (на кшталт «усі російськомовні українці мають бути за Росію»). У соціальній філософії об'єктивація набуває абсолютно негативного змісту, вона є актом поводження з людиною як з предметом (Karsay, 2020; Nussbaum, 1995). Самі люди, які стали жертвами об'єктивації, почуваються менш гуманними, компетентними і менш моральними (Loughnan et al., 2017). Отже, об'єктивацію в соціальній взаємодії пов'язують з дегуманізацією і стигматизацією. Ставлення членів групи до представників інших груп як до суб'єктів або об'єктів взаємодії визначає використання у взаємодії мислення або упереджень. Міжгрупова взаємодія може відбуватися на засадах поваги та розуміння історії, звичаїв, традицій, цінностей, норм і правил взаємодії іншої групи, усвідомлення права іншої групи діяти згідно з власними уявленнями, планами, домаганнями, тобто як до суб'єкта взаємодії, або ж на засадах ставлення до іншої групи як неавтономної, нерівної, яка потребує допомоги, управління, зрештою – задоволення потреб іншої групи. Вважаємо, що суб'єктивація та об'єктивація учасників міжгрупових відносин є тими глибинними субмеханізмами, які визначають ціннісний характер взаємодії, а тому визначають і атрибуції в процесах взаємодії. Інфрагуманізація, стигматизація, дегуманізація є процесами об'єктивації, а отже, теж є субмеханізмами міжгрупової взаємодії, але більш локальними, поверховими, тому що не пояснюють причин специфіки взаємодії. Вони, так би мовити, є механізмами третього порядку, якщо розглядати атрибуцію як головний механізм першого, а об'єктивацію/суб'єктивацію (які найбільшою мірою висвітлюють пояснювальний принцип) – другого порядку.

Завдяки об'єктивації відбувається асиміляція залежних груп домінантною групою, їх поглинання, булінг, міфологізація історії групи тощо. До територіальних технологій формування специфічних міжгрупових відносин, а по суті – територіальних субмеханізмів міжгрупової взаємодії, у контексті владно-підвладних відносин можна віднести: примусове або вимушене переселення соціальних груп з одних територій на інші, утворення нових штучних соціальних груп, фрагментацію (розпорошення) певних соціальних груп серед

інших. Загалом територіальними вимірами взаємодії тут є групова диференціація в просторі взаємодії за критерієм автономності і впливовості груп (Kachanoff et al., 2019). Яскравим прикладом таких вимірів взаємодії, як витончена територіальна дискримінація однією великою соціальною групою іншої, є особливості мапування території Києва, особливо його середмістя, за радянських часів. Так, вулиці міста в переважній більшості випадків були названі на честь діячів російської культури, натомість в абсолютній меншості і на околицях міста – іменами українських діячів. Таким чином на соціально-психологічному рівні утверджувалася вищість, домінантність росіян над українцями. Водночас цей приклад відбиває і соціальні репрезентації як регулятори міжгрупової взаємодії, хоча він більш показовий як атрибуція статусу групи. Історичними вимірами взаємодії в цьому контексті є історичне передавання упереджень, травм або відновлення соціальної справедливості на основі історичної пам'яті, глорифікація або осоромлення груп тощо. Результатом взаємодії стає посилення всіх тих її атрибутів, які пов'язані зі статусною поведінкою та утвердженням цінностей у взаємодії: величчю, нарцисизму, егоїзму групи, уникнення сорому або відчуття гордості, сорому, покаяння; набуття групою якостей системної вразливості (Chorna, Gleitze, & Gorman, 2022) унаслідок свого залежного становища серед інших груп або ж домінантної міцності і непорушності; ритуали прощення та відшкодування збитків, зокрема моральних, психологічних (Manzi, & González, 2007). В умовах війни та в інших складних соціальних ситуаціях посилюються стигматизація, інфрагуманізація, дегуманізація насамперед з боку групи-агресора; натомість з боку мирної групи – деіндивідуалізація групи-агресора, хоча тут немає лінійних закономірностей (Скороход, 2020). Зазвичай типовими практиками взаємодії, які базуються на атрибутивних процесах, є владно-підвладні відносини, кризова комунікація між стейкхолдерами організації.

І нарешті теорія соціальної ідентичності і низка більш локальних теорій, які базуються на концепті соціальної категоризації, розкривають центральний механізм міжгрупової взаємодії – *ідентифікацію* (Tajfel et al., 1971; Tajfel, & Turner, 1986; Otten, 2016; Grigoryan et al., 2022). Нагадаємо, що ідентичність, як індивідуальна, так і групова, є суто соціально-психологічним феноменом; вона формується лише в процесах міжособової і міжгрупової взаємодії, ніяк інакше вона не виникає (Чорна, 2012). Лише категоризуючи соціальних індивідів як представників тих чи інших груп та порівнюючи себе з представниками цих груп, людина ідентифікує себе в соціальному просторі. Усвідомлюючи себе представником певної групи, вона набуває ідентичності. Спільна доля членів соціальної групи, пережиті разом події, які стають історичними для наступних поколінь, колективні травми та здобутки, історична пам'ять становлять зміст групової ідентичності людини, які вона засвоює в процесі самоідентифікації. Завдання, які вирішують групи, спираючись на цей механізм, є такими:

- виникнення і розвиток інгрупи,
- захист цінностей та ідентичності групи в умовах загроз ідентичності, тобто загроз існуванню самої групи.

Ненабуття ідентичності, її несформованість або втрата викликають у людини відчуття невизначеності, страх і тривожність (Hogg, 2012). У разі виникнення загроз груповій ідентичності група має кілька стратегій міжгрупової взаємодії: вона або приєднується до високовпливових груп, або сама набуває такого високого статусу, або ж втрачає власну групу. Оскільки стати високовпливовою групою відразу, щойно виникла загроза ідентичності, досить важко, то група може вдатися до екстремальних сценаріїв взаємодії, як-от тероризм і війна. Такі «стрибки» ідентичності характерні для груп у складних ситуаціях взаємодії.

Зазвичай результатом міжгрупової взаємодії в разі активізації механізмів ідентифікації є поява соціальної групи, зростання її єдності, гомогенності, а значить і конформізму інгрупи; зміцнення соціально-психологічного добробуту та психічного здоров'я членів групи завдяки самовизначенню. В умовах війни ідентифікаційні процеси сприяють доланню психосоціальних страхів, зміцненню стресостійкості і зростанню патріотизму.

Механізм ідентифікації групи в міжгруповій взаємодії є її самовизначенням у

соціальному просторі і часі, тому тут так важливо виокремити територіальні та історичні виміри взаємодії. Пояснювальний принцип цього механізму – *долання невизначеності*, відповідь на запитання «Хто ми?» та означення «Ми», тому назвемо сукупність ідентифікаційних механізмів *структурно-регулятивними*. Долання «ланцюжка невизначеності» в процесах самоідентифікації сукупністю людей, яка набуває ознак соціальної групи, відбувається через територіальні та історичні субмеханізми міжгрупової взаємодії. Тому до територіальних вимірів взаємодії ми відносимо структурування поля міжгрупової взаємодії за ментальністю, картиною світу груп; процеси набуття групової ідентичності соціальними індивідами в її ієрархічній структурі (локальної/глобальної, місцевої/регіональної/національно-територіальної ідентичностей); консолідацію цих ідентичностей або їх конфронтацію. До історичних вимірів взаємодії належать: міфологізація історії групи, крадіжки історії чужої групи або ж побудова реальної чи відновлення історії групи на основі історичної пам'яті; історичні ролі соціальних груп; трансгенераційна передача колективних травм тощо. До типових практик взаємодії, у яких найбільш виразно виявляється механізм ідентифікації, належать усі види протистояння соціальних груп. Цей механізм в умовах війни та в інших складних соціальних ситуаціях діє як:

- перевизначення і посилення категоризації (декатегоризація, рекатегоризація, кроскатегоризація, квазікатегоризація),
- «кристалізація» ідентичності:
 - звуження меж ідентичності в тих, хто ідентифікував себе як члена і ворожої, і мирної групи,
 - розширення меж ідентичності в тих, хто вважав себе членом мікрогрупи,
 - змістова перебудова меж ідентичності у тих, хто вважав певні характеристики ідентичності неважливими,
 - зміцнення меж ідентичності у тих, хто вважав її неважливою,
 - вибір ідентичності у тих, хто мав подвійну ідентичність (і мирної групи, і ворожої),
 - поява меж ідентичності, хто загалом не замислювався над питаннями належності до групи і не підтримував її на рівні усталених соціальних ритуалів.

Незважаючи на те, що йдеться про ідентифікаційні процеси, ми задіяли потенціал теорій «виразної помітності», щоб наочно пояснити, що насправді відбувається в міжгруповій взаємодії в складній соціальній ситуації, на кшталт війни. Отже, символічне коло механізмів взаємодії замкнулося, насправді ж усі ці три провідні механізми (ідентифікації, атрибуції, соціальних репрезентацій) тісно пов'язані одне з одним. Вони показують, як регулюється міжгрупова взаємодія на рівні соціальної перцепції, колективних емоцій і суспільних цінностей та безпосередньо на рівні поведінки людей.

Дані соціологічних опитувань підтверджують помітну активізацію процесів кристалізації ідентичності серед українців під час російсько-української війни. Порівняння результатів усеукраїнських опитувань задовго до війни, напередодні і під час війни відображає позитивну динаміку ідентифікаційних процесів (Імшенецька, Базь, & Черниш, 2022; Слюсаревський та ін., 2019). Проте навіть станом на початок 2022 року, до моменту повномасштабного вторгнення росіян, 16% населення України вважало, що незалежність не принесла їм нічого доброго; 24% – що націоналізм є найнебезпечнішим ворогом народу України; 25,1% – що українсько-російську двомовність населення треба закріпити в Конституції; 28,6% – що не слід продовжувати декомунізацію, а 9,5% бажало відновлення СРСР. І хоча війна змусила більшість громадян визначитися щодо своєї громадянської належності, але знадобилося чимало часу з дати проголошення незалежності України, значні соціальні потрясіння і війна, щоб відбулися усвідомлювані процеси рекатегоризації серед населення України. Водночас самовизначення укріплює психологічний добробут громадян України, сприяє доланню психосоціальних страхів під час війни (Дослідження..., 2022; Комплексне дослідження..., 2023). Так, українці на кінець 2022 – початок 2023 року

демонстрували високий рівень суб'єктивного благополуччя і життєстійкості. Рівень емоційної солідарності українців з громадами-господарями як індикатор впливу на психологічний добробут унаслідок внутрішньої міграції є вищим за середній рівень. Поширені в українському соціумі волонтерська діяльність, вияви колективної солідарності під час долання втрат і наслідків травм війни, які можна визначити як спільні вчинки громадян, свідчать про те, що ідентифікаційні процеси охоплюють і масову поведінку українців.

Загалом психологічні механізми в історичних і територіальних вимірах міжгрупової взаємодії визначимо як історифікацію і мапування міжгрупової взаємодії. Серед цих механізмів найбільш виразні: диференціація груп у просторі взаємодії, структурування поля міжгрупової взаємодії, окреслення групових меж, історичне передавання моделей взаємодії, відновлення історичної справедливості на основі пам'яті груп.

Обмеження дослідження. Виокремлені на етапі теоретичного моделювання пояснювальні принципи міжгрупової взаємодії мають бути емпірично верифіковані відповідно до критеріїв територіально та історично зумовлених відмінностей соціальних груп. Соціальна значущість дослідження полягає у виокремленні механізмів міжгрупової взаємодії, які мають пояснювальний потенціал і можуть бути використані як соціальні репрезентації для широкого загалу, а не лише для науковців. Особливої значущості пояснювальні принципи міжгрупової взаємодії набувають в умовах російсько-української війни, оскільки переважна більшість із них є дискримінативними і групоцентричними.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, за результатами теоретичних узагальнень та моделювання виокремлено пояснювальні принципи міжгрупової взаємодії: гнучкості і справедливості взаємодії, реалізації ціннісного ставлення інгрупи до аутгрупи як до об'єкта або суб'єкта взаємодії, долання невизначеності соціальними індивідами. Оскільки ці принципи пояснюють регуляцію міжгрупової взаємодії та базуються на соціально-психологічних процесах, то сукупність механізмів, які ґрунтуються на цих принципах, означено як перцептивно-регулятивні, ціннісно-регулятивні і структурно-регулятивні. Відповідно провідні механізми, тобто ті, які базуються на більш локальних субмеханізмах, становлять соціальні репрезентації, атрибуції та ідентифікації міжгрупової взаємодії. Психологічні механізми міжгрупової взаємодії в її історичних і територіальних вимірах визначено як історифікацію і мапування міжгрупової взаємодії, серед яких найбільш виразні диференціація груп у просторі взаємодії, структурування поля міжгрупової взаємодії, окреслення групових меж, історичне передавання моделей взаємодії, відновлення історичної справедливості на основі пам'яті груп. В умовах війни механізми міжгрупової взаємодії посилюються; в українському суспільстві відбувається перебудова символічних меж взаємодії, кристалізація ідентичності, що зміцнює стресостійкість і патріотизм українців. **Перспективи** подальших наукових розвідок полягають у здійсненні емпіричного дослідження механізмів міжгрупової взаємодії в умовах російсько-української війни.

Список використаних джерел

Бондарчук, О. І. (2013). Соціально-психологічні механізми особистісного розвитку дорослої людини. *Актуальні проблеми психології. Т. 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія*, 38, 347–351.

Горностай, П. (2019). Групові захисні механізми як форма реагування на колективні травми. *Проблеми політичної психології*, 22(1), 89–114. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol22-Year2019-27>

Горностай, П. П., & Чорна, Л. Г. (2022). *Міжгрупова взаємодія в умовах війни: ідентичності, картини світу, долання травми*, Матеріали круглого столу (Київ, 9 червня 2022 р.). Київ: Талком.

Губеладзе, І. Г. (2012). *Психологічні механізми трансформації соціальної ідентичності молоді сільського походження в міській спільноті*. (Дис. канд. психол. наук). Інститут соціальної та політичної психології, Київ.

Дембицький, С. (2022). *Соціологічний моніторинг «Українське суспільство»*. *Громадська думка в Україні після 10 місяців війни*. URL: <http://surl.li/iwkkz>

Дослідження психологічного стану населення в умовах повномасштабної війни (2022). URL: <https://ispp.org.ua/2022/09/13/doslidzhennya-psixologichnogo-stanu-naselennya-v-umovax-rovnomasshtabnoii-vijni/>

Імшенецька, І., Базь, Л., & Черниш, Л. (2022). *Стан суспільної свідомості в Україні напередодні повномасштабного російського вторгнення. Лютий 2022: інформаційний бюлетень*. Київ: Інститут соціальної та політичної психології НАПН України.

Комплексне дослідження «Як війна змінила мене та країну. Підсумки року» (2023). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/kompleksne_dosl_dzhennya_yak_v_yna_zm_nila_mene_ta_kra_nu_p_dsumki_roku.html

Скороход, К. (2020). *Дегуманізаційні характеристики сприйняття російських військових внутрішньо переміщеними особами зі сходу України*. URL: <http://surl.li/dzuaw>

Слюсаревський, М. М. (Ред.), Гуменюк, О. І., Дворник, М. С., & Черниш, Л. П. (2019). *Соціальна ситуація в Україні: особливості відображення трансформаційних процесів у громадській думці (2014–2018)*. Київ: Талком.

Смульсон, М. Л. (Ред.) (2021). *Психологічні механізми становлення суб'єктності дорослих у віртуальному просторі*. Київ – Львів: Вікторія Кундельська.

Ткаченко, О. М. (1979). *Принципи і категорії психології*. Київ: Вища школа.

Циганенко, Г. В. (2005). *Соціально-психологічні механізми політико-ідеологічного самовизначення молоді*. (Дис. канд. психол. наук). Інститут соціальної та політичної психології, Київ.

Чорна, Л. Г. (2012). Ідентичність особи: від групи до індивідуальності (методологічний аналіз). *Проблеми політичної психології та її роль у її становленні громадянина Української держави*, 13, 108–118.

Abrams, D., & Hogg, M. A. (2010). Social identity and self-categorization. In J. F. Dovidio, M. Hewstone, P. Glick, & V. M. Esses (Eds.), *The SAGE Handbook of Prejudice, Stereotyping and Discrimination* (pp. 179–193). London, UK: Sage.

Allport, G. W. (1954). *The Nature of Prejudice*. Cambridge, Massachusetts: Addison-Wesley.

Atkinson, J. W., & Walker, E. L. (1956). The affiliation motive and perceptual sensitivity to faces. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 53(1), 38–41. <https://doi.org/10.1037/h0043181>

Bion, W. R. (1961). *Experiences in groups and other papers*. London: Tavistock Publ.

Blau, P. M. (1986). *Exchange and Power in Social Life*. London, New York : Routledge, Taylor & Francis Group.

Brewer, M. B. (1991). The social self: on being the same and different at the same time. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 17, 475–482.

Campbell, D. T. (1967). Stereotypes and the perception of group differences. *American Psychologist*, 22(10), 817–829. <https://doi.org/10.1037/h0025079>

Chorna, L., Gleitze, J., & Gorman, R. (2022). Systemic vulnerability of schoolteachers: a scoping review to compare the systemic pressures faced by teachers in countries with and without a totalitarian past. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, 49(52). [https://doi.org/10.33120/ssppj.vi49\(52\).258](https://doi.org/10.33120/ssppj.vi49(52).258)

Coombs, W. T. (2014). *Ongoing crisis communication: Planning, managing, and responding* (4th ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.

Dovidio, J. F., & Gaertner, S. L. (2010). Intergroup bias. In S. T. Fiske, D. T. Gilbert, & G. Lindzey (Eds.), *Handbook of Social Psychology* (5th ed., Vol. 2, pp. 1084–1121). Hoboken, NJ: Wiley.

Ellemers, N. (1993). The influence of sociostructural variables on identity management strategies. *European Review of Social Psychology*, 4, 27–57.

Festinger, L., Schachter, S., & Back, K. (1950). *Social Pressures in Informal Groups: A Study of Human Factors in Housing*. New York, NY: Harper.

Foucault, M. (1993). About the Beginning of the Hermeneutics of the Self: Two Lectures at Dartmouth. *Political Theory*, 2 (21), 198–227.

Freud, S. (1917). Taboo of virginity. *Standard Edition*, 11, 191–208. London: Hogarth.

Freud, S. (1933). Why war? *Standard Edition*, 22, 195–216. London: Hogarth.

- Grigoryan, L., Cohrs, J. C., Boehnke, K., Vijver van de, F. (A. J. R.), & Easterbrook, M. J. (2022). Multiple categorization and intergroup bias: Examining the generalizability of three theories of intergroup relations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 122(1), 34–52. <https://doi.org/10.1037/pspi0000342>
- Hogg, M. A. (2012). Uncertainty-identity theory. In P. A. M. Van Lange, A. W. Kruglanski, & E. T. Higgins (Eds.), *Handbook of Theories of Social Psychology* (Vol. 2, pp. 62–80). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Hogg, M. A. (2014). From uncertainty to extremism: social categorization and identity processes. *Current Directions in Psychological Science*, 23, 338–342.
- Hogg, M. A. & Gaffney, A. M. (2018). Group processes and intergroup relations. In John T. Wixted (Ed.), *The Stevens' handbook of experimental psychology and cognitive neuroscience*. Volume 3: Developmental and social psychology. New York: John Wiley & Sons, Inc. doi: 10.1002/9781119170174.epcn414
- Hogg, M. A., & Wagoner, J. A. (2017). Normative exclusion and attraction to extreme groups: Resolving identity-uncertainty. In K. D. Williams & S. A. Nida (Eds.), *Ostracism, Exclusion, and Rejection* (pp. 207–223). New York, NY: Routledge.
- Kachanoff, F. J., Taylor, D. M., Caouette, J., Khullar, T. H., & Wohl, M. J. A. (2019). The chains on all my people are the chains on me: Restrictions to collective autonomy undermine the personal autonomy and psychological well-being of group members. *Journal of Personality and Social Psychology*, 116(1), 141–165. doi: 10.1037/pspp0000177
- Karsay, K. (2020). Objectification. In: *The International Encyclopedia of Media Psychology*, 1-9. 10.1002/9781119011071
- Kellogg, J. (1992). *Mandala: Path of Beauty*. Graphic Pub of Williamsburg.
- Kerr, N. L. (1983). Motivation losses in small groups: A social dilemma analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45(4), 819–828. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.45.4.819>
- Kruglanski, A. W., Pierro, A., Mannetti, L., & De Grada, E. (2006). Groups as epistemic providers: need for closure and the unfolding of group-centrism. *Psychological Review*, 113, 84–100.
- Leonardelli, G. J., Pickett, C. L., & Brewer, M. B. (2010). Optimal distinctiveness theory: a framework for social identity, social cognition and intergroup relations. *Advances in Experimental Social Psychology*, 43, 65–115.
- Lewin, K., & Lewin, G. W. (Ed.) (1948). *Resolving social conflicts: selected papers on group dynamics [1935–1946]*. New York: Harper and Brothers.
- Linville, P. W., Salovey, P., & Fischer, G. W. (1986). Stereotyping and perceived distributions of social characteristics: An application to ingroup-outgroup perception. In J. Dovidio & S. L. Gaertner (Eds.), *Prejudice, discrimination, and racism* (pp. 165–208). NY: Academic Press.
- Loughnan, S., Baldissarri, C., Spaccatini, F., Elder, L. (2017). Internalizing objectification: Objectified individuals see themselves as less warm, competent, moral, and human. *British Journal of Social Psychology*. Jun; 56(2), 217–232. doi: 10.1111/bjso.12188.
- Maass, A., Salvi, D., Arcuri, L., & Semin, G. R. (1989). Language use in intergroup contexts: The linguistic intergroup bias. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57(6), 981–993. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.57.6.981>
- Manzi, J., González, R. (2007). Forgiveness and reparation in Chile: The role of cognitive and emotional intergroup antecedents. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 13(1), 71–91. doi: 10.1037/h0094025
- Marques, J. M., & Páez, D. (1994). The «black sheep effect»: social categorisation, rejection of ingroup deviates and perception of group variability. *European Review of Social Psychology*, 5, 37–68.
- McWilliams, N. (2010). Paranoia and political leadership. *Psychoanalytic Review*, 97(2), 239–261. <https://doi.org/10.1521/prev.2010.97.2.239>
- Mummendey, A., & Otten, S. (1998). Positive–negative asymmetry in social discrimination. *European Review of Social Psychology*, 19, 107–143.

Nussbaum, M. C. (1995). Objectification. *Philosophy & Public Affairs*, 24, 249–291. <https://doi.org/10.1111/j.1088-4963.1995.tb00032.x>

Otten, S. (2016). The Minimal Group Paradigm and its maximal impact in research on social categorization. *Current Opinion in Psychology*, 11. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2016.06.010>.

Peetz, J., Gunn, G. R., & Wilson, A. E. (2010). Crimes of the past: Defensive temporal distancing in the face of past in-group wrongdoing. *Personality and Social Psychological Bulletin*, 36, 598–611. <http://doi.org/10.1177/0146167210364850>

Pettigrew, T. F. (1979). The ultimate attribution error: extending Allport's cognitive analysis of prejudice. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 5, 461–476.

Ringelmann, M. (1913) Recherches sur les moteurs animés: Travail de l'homme [Research on animate sources of power: The work of man], *Annales de l'Institut National Agronomique*, 2nd series, 12, 1–40.

Rubin, M., & Hewstone, M. (1998). Social identity theory's self-esteem hypothesis: a review and some suggestions for clarification. *Personality and Social Psychology Review*, 2 (1), 40–62.

Salice, A., & Montes Sánchez, A. (2016). Pride, Shame, and Group Identification. *Frontiers in Psychology, Theoretical and Philosophical Psychology*, 7. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.00557>

Sellnow, T. L., & Seeger, M. W. (2013). *Theorizing crisis communication*. Malden, MA: Wiley-Blackwell.

Sherif, M. (1966). *Group conflict and cooperation*. London: Routledge Kegan Paul.

Stephan, W. G., & Stephan, C. W. (2000). An integrated threat theory of prejudice. In S. Oskamp (Ed.), *Reducing Prejudice and Discrimination* (pp. 23–46). Mahwah, NJ: Erlbaum.

Tajfel, H. (1970). Experiments in intergroup discrimination. *Scientific American*, 223, 96–102.

Tajfel, H., Billig, M., Bundy, R. P., & Flament, C. (1971). Social categorization and intergroup behavior. *European Journal of Social Psychology*, 1, 149–177.

Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. In S. Worchel & W. Austin (Eds.), *Psychology of Intergroup Relations* (pp. 7–24). Chicago, IL: Nelson-Hall.

Volkan, V. D. (2022). A Look at Albert Einstein's Question «Why War?» with a Focus on Large-Group Psychology. *International Journal of Psychoanalysis*, 103, 455–466.

Wagoner, J. A., & Hogg, M. A. (2016). Normative dissensus, identity-uncertainty, and subgroup autonomy. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice*, 20(4), 310–322. <https://doi.org/10.1037/gdn0000057>

Weber, R., & Crocker, J. (1983). Cognitive processes in the revision of stereotypic beliefs. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45, 961–977.

References

Abrams, D., & Hogg, M. A. (2010). Social identity and self-categorization. In J. F. Dovidio, M. Hewstone, P. Glick, & V. M. Esses (Eds.), *The SAGE Handbook of Prejudice, Stereotyping and Discrimination* (pp. 179–193). London, UK: Sage. (in English)

Allport, G. W. (1954). *The Nature of Prejudice*. Cambridge, Massachusetts: Addison-Wesley. (in English)

Atkinson, J. W., & Walker, E. L. (1956). The affiliation motive and perceptual sensitivity to faces. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 53(1), 38–41. <https://doi.org/10.1037/h0043181> (in English)

Bion, W. R. (1961). *Experiences in groups and other papers*. London: Tavistock Publ. (in English)

Blau, P. M. (1986). *Exchange and Power in Social Life*. London, New York: Routledge, Taylor & Francis Group. (in English)

Bondarchuk, O. I. (2013). Sotsialno-psykholohichni mekhanizmy osobystisnoho rozvytku dorosloi liudyny [Socio-psychological mechanisms of personal development of an adult]. *Aktualni problemy psykholohii. T. 1: Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia. Sotsialna psykholohiia*

- [Actual problems of psychology. Vol. 1: Organizational psychology. Economic psychology. Social Psychology], 38, 347–351. (in Ukrainian)
- Brewer, M. B. (1991). The social self: on being the same and different at the same time. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 17, 475–482. (in English)
- Campbell, D. T. (1967). Stereotypes and the perception of group differences. *American Psychologist*, 22(10), 817–829. <https://doi.org/10.1037/h0025079> (in English)
- Chorna, L. H. (2012). Identychnist osoby: vid hrupy do individualnosti (metodolohichniy analiz) [Personal identity: from group to individuality (methodological analysis)]. *Problemy politychnoi psikhologii ta yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainskoi derzhavy* [Problems of political psychology and its role in the formation of a citizen of the Ukrainian state], 13, 108–118. (in Ukrainian)
- Chorna, L., Gleitze, J., & Gorman, R. (2022). Systemic vulnerability of schoolteachers: a scoping review to compare the systemic pressures faced by teachers in countries with and without a totalitarian past. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, 49(52). [https://doi.org/10.33120/ssspj.vi49\(52\).258](https://doi.org/10.33120/ssspj.vi49(52).258) (in English)
- Coombs, W. T. (2014). *Ongoing crisis communication: Planning, managing, and responding* (4th ed.). Thousand Oaks, CA: Sage. (in English)
- Dembytskyi, S. (2022). *Sotsiolohichniy monitorynh «Ukrainske suspilstvo». Hromadska dumka v Ukraini pislia 10 misiatsiv viiny* [Sociological monitoring «Ukrainian society». Public opinion in Ukraine after 10 months of war]. URL: <http://surl.li/iwkkz> (in Ukrainian)
- Doslidzhennia psikhologichnoho stanu naseleattia v umovakh povnomasshtabnoi viiny* (2022). [Study of the psychological state of the population in conditions of full-scale war]. URL: <https://ispp.org.ua/2022/09/13/doslidzhennya-psixologichnoho-stanu-naseleattia-v-umovakh-povnomasshtabnoii-vijni/> (in Ukrainian)
- Dovidio, J. F., & Gaertner, S. L. (2010). Intergroup bias. In S. T. Fiske, D. T. Gilbert, & G. Lindzey (Eds.), *Handbook of Social Psychology* (5th ed., Vol. 2, pp. 1084–1121). Hoboken, NJ: Wiley. (in English)
- Ellemers, N. (1993). The influence of sociostructural variables on identity management strategies. *European Review of Social Psychology*, 4, 27–57. (in English)
- Festinger, L., Schachter, S., & Back, K. (1950). *Social Pressures in Informal Groups: A Study of Human Factors in Housing*. New York, NY: Harper. (in English)
- Foucault, M. (1993). About the Beginning of the Hermeneutics of the Self: Two Lectures at Dartmouth. *Political Theory*, 2 (21), 198–227. (in English)
- Freud, S. (1917). Taboo of virginity. *Standard Edition*, 11, 191–208. London: Hogarth. (in English)
- Freud, S. (1933). Why war? *Standard Edition*, 22, 195–216. London: Hogarth. (in English)
- Grigoryan, L., Cohrs, J. C., Boehnke, K., Vijver van de, F. (A. J. R.), & Easterbrook, M. J. (2022). Multiple categorization and intergroup bias: Examining the generalizability of three theories of intergroup relations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 122(1), 34–52. <https://doi.org/10.1037/pspi0000342> (in English)
- Gubeladze, I. H. (2012). *Psikhologichni mekhanizmy transformatsii sotsialnoi identychnosti molodi silskoho pokhodzhennia v miskii spilnoti* [Psychological mechanisms of transformation of the social identity of youth of rural origin in the urban community]. (Master's thesis). Institute of Social and Political Psychology, Kyiv. (in Ukrainian)
- Hogg, M. A. (2012). Uncertainty-identity theory. In P. A. M. Van Lange, A. W. Kruglanski, & E. T. Higgins (Eds.), *Handbook of Theories of Social Psychology* (Vol. 2, pp. 62–80). Thousand Oaks, CA: Sage. (in English)
- Hogg, M. A. (2014). From uncertainty to extremism: social categorization and identity processes. *Current Directions in Psychological Science*, 23, 338–342. (in English)
- Hogg, M. A. & Gaffney, A. M. (2018). Group processes and intergroup relations. In John T. Wixted (Ed.), *The Stevens' handbook of experimental psychology and cognitive neuroscience*. Volume 3: Developmental and social psychology. New York: John Wiley & Sons, Inc. [doi: 10.1002/9781119170174.epcn414](https://doi.org/10.1002/9781119170174.epcn414) (in English)

Hogg, M. A., & Wagoner, J. A. (2017). Normative exclusion and attraction to extreme groups: Resolving identity-uncertainty. In K. D. Williams & S. A. Nida (Eds.), *Ostracism, Exclusion, and Rejection* (pp. 207–223). New York, NY: Routledge. (in English)

Hornostay, P. (2019). Hrupovi zakhysni mekhanizmy yak forma reahuvannia na kolektyvni travmy [Group defense mechanisms as a form of response to collective trauma]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of political psychology], 22(1), 89–114. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol22-Year2019-27> (in Ukrainian)

Hornostay, P. P., & Chorna, L. G. (2022). *Mizhhrupova vzaiemodiia v umovakh viiny: identychnosti, kartyny svitu, dolannia travmy. Materialy kruhloho stolu (Kyiv, 9 chervnia, 2022 r.)* [Intergroup interaction in conditions of war: identities, worldviews, overcoming trauma: materials of the round table (Kyiv, June 9, 2022)]. Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)

Imshenetska, I., Baz, L., & Chernysh, L. (2022). *Stan suspilnoi svidomosti v Ukraini naperedodni povnomasshtabnoho rosiiskoho vtorhnennia. Liutyi"2022: informatsiyni biuletyn* [The state of public consciousness in Ukraine on the eve of a full-scale Russian invasion. February 2022: newsletter]. Kyiv: Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine. (in Ukrainian)

Kachanoff, F. J., Taylor, D. M., Caouette, J., Khullar, T. H., Wohl, M. J. A. (2019). The chains on all my people are the chains on me: Restrictions to collective autonomy undermine the personal autonomy and psychological well-being of group members. *Journal of Personality and Social Psychology*, 116(1), 141–165. doi: 10.1037/pspp0000177 (in English)

Karsay, K. (2020). Objectification. In: *The International Encyclopedia of Media Psychology*, 1-9. 10.1002/9781119011071 (in English)

Kellogg, J. (1992). *Mandala: Path of Beauty*. Graphic Pub of Williamsburg. (in English)

Kerr, N. L. (1983). Motivation losses in small groups: A social dilemma analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45(4), 819–828. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.45.4.819> (in English)

Kompleksne doslidzhennia «Yak viina zminyla mene ta krainu. Pidsumky roku» [Comprehensive study «How the war changed me and the country. Results of the year» (2023). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/kompleksne_dosl_dzhennya_yak_v_yna_zm_nila_mene_ta_kra_nu_p_dsumki_roku.html (in Ukrainian)

Kruglanski, A. W., Pierro, A., Mannetti, L., & De Grada, E. (2006). Groups as epistemic providers: need for closure and the unfolding of group-centrism. *Psychological Review*, 113, 84–100. (in English)

Leonardelli, G. J., Pickett, C. L., & Brewer, M. B. (2010). Optimal distinctiveness theory: a framework for social identity, social cognition and intergroup relations. *Advances in Experimental Social Psychology*, 43, 65–115. (in English)

Lewin, K., & Lewin, G. W. (Ed.) (1948). *Resolving social conflicts: selected papers on group dynamics* [1935-1946]. New York: Harper and Brothers. (in English)

Linville, P. W., Salovey, P., & Fischer, G. W. (1986). Stereotyping and perceived distributions of social characteristics: An application to ingroup-outgroup perception. In J. Dovidio & S. L. Gaertner (Eds.), *Prejudice, discrimination, and racism* (pp. 165-208). NY: Academic Press. (in English)

Loughnan, S., Baldissarri, C., Spaccatini, F., Elder, L. (2017). Internalizing objectification: Objectified individuals see themselves as less warm, competent, moral, and human. *British Journal of Social Psychology*. Jun; 56(2), 217-232. doi: 10.1111/bjso.12188 (in English)

Maass, A., Salvi, D., Arcuri, L., & Semin, G. R. (1989). Language use in intergroup contexts: The linguistic intergroup bias. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57(6), 981–993. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.57.6.981> (in English)

Manzi, J., González, R. (2007). Forgiveness and reparation in Chile: The role of cognitive and emotional intergroup antecedents. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 13(1), 71–91. doi: 10.1037/h0094025 (in English)

Marques, J. M., & Páez, D. (1994). The “black sheep effect”: social categorisation, rejection of ingroup deviates and perception of group variability. *European Review of Social Psychology*, 5, 37–68. (in English)

- McWilliams, N. (2010). Paranoia and political leadership. *Psychoanalytic Review*, 97(2), 239–261. <https://doi.org/10.1521/prev.2010.97.2.239> (in English)
- Mummendey, A., & Otten, S. (1998). Positive–negative asymmetry in social discrimination. *European Review of Social Psychology*, 19, 107–143. (in English)
- Nussbaum, M. C. (1995). Objectification. *Philosophy & Public Affairs*, 24: 249–291. <https://doi.org/10.1111/j.1088-4963.1995.tb00032.x> (in English)
- Otten, S. (2016). The Minimal Group Paradigm and its maximal impact in research on social categorization. *Current Opinion in Psychology*, 11. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2016.06.010> (in English)
- Peez, J., Gunn, G. R., Wilson, A. E. (2010). Crimes of the past: Defensive temporal distancing in the face of past in-group wrongdoing. *Personality and Social Psychological Bulletin*, 36, 598–611. <http://doi.org/10.1177/0146167210364850> (in English)
- Pettigrew, T. F. (1979). The ultimate attribution error: extending Allport's cognitive analysis of prejudice. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 5, 461–476. (in English)
- Ringelmann, M. (1913) "Recherches sur les moteurs animés: Travail de l'homme" [Research on animate sources of power: The work of man], *Annales de l'Institut National Agronomique*, 2nd series, 12, 1-40. (in French)
- Rubin, M., & Hewstone, M. (1998). Social identity theory's self-esteem hypothesis: a review and some suggestions for clarification. *Personality and Social Psychology Review*, 2 (1), 40–62. (in English)
- Salice, A. & Montes Sánchez, A. (2016). Pride, Shame, and Group Identification. *Frontiers in Psychology, Theoretical and Philosophical Psychology*, 7. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2016.00557> (in English)
- Sellnow, T. L., & Seeger, M. W. (2013). *Theorizing crisis communication*. Malden, MA: Wiley-Blackwell. (in English)
- Sherif, M. (1966). *Group conflict and cooperation*. London: Routledge Kegan Paul. (in English)
- Skorokhod, K. (2020). Dehumanizatsiini kharakterystyky spryiniattia rosiskykh viiskovykh vnutrishno peremishcheny my osobamy zi skhodu Ukrainy [Dehumanizing characteristics of the perception of the Russian military by internally displaced persons from the east of Ukraine]. URL: <http://surl.li/dzuaw> (in Ukrainian)
- Slyusarevskyy, M. M. (Ed.), Humenyuk, O. I., Dvornyk, M. S., & Chernysh, L. P. (2019). *Sotsialna sytuatsiia v Ukraini: osoblyvosti vidobrazhennia transformatsiinykh protsesiv u hromadsikii dumtsi (2014–2018)* [Social situation in Ukraine: peculiarities of reflection of transformational processes in public opinion (2014–2018)]. Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)
- Smulson, M. L. (Ed.) (2021). *Psykhologichni mekhanizmy stanovlennia subiektnosti doroslykh u virtualnomu prostori* [Psychological mechanisms of the formation of subjectivity of adults in virtual space]. Kyiv – Lviv: Viktoriia Kundelska (in Ukrainian)
- Tkachenko, O. M. (1979). *Pryntsypy i katehoriï psykhologii* [Principles and categories of psychology]. Kyiv: Vyshcha shkola. (in Ukrainian)
- Tsyhanenko, H. V. (2005). *Sotsialno-psykhologichni mekhanizmy polityko-ideolohichnoho samovyznachennia molodi* [Socio-psychological mechanisms of political and ideological self-determination of youth]. (Master's thesis). Institute of Social and Political Psychology, Kyiv. (in Ukrainian)
- Stephan, W. G., & Stephan, C. W. (2000). An integrated threat theory of prejudice. In S. Oskamp (Ed.), *Reducing Prejudice and Discrimination* (pp. 23–46). Mahwah, NJ: Erlbaum. (in English)
- Tajfel, H. (1970). Experiments in intergroup discrimination. *Scientific American*, 223, 96–102. (in English)
- Tajfel, H., Billig, M., Bundy, R. P., & Flament, C. (1971). Social categorization and intergroup behavior. *European Journal of Social Psychology*, 1, 149–177. (in English)
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. In S. Worchel & W. Austin (Eds.), *Psychology of Intergroup Relations* (pp. 7–24). Chicago, IL: Nelson-Hall. (in English)
- Volkan, V. D. (2022). A Look at Albert Einstein's Question "Why War?" with a Focus on

Large-Group Psychology. *International Journal of Psychoanalysis*, 103, 455-466. (in English)

Wagoner, J. A., & Hogg, M. A. (2016). Normative dissensus, identity-uncertainty, and subgroup autonomy. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice*, 20(4), 310–322. <https://doi.org/10.1037/gdn0000057> (in English)

Weber, R., & Crocker, J. (1983). Cognitive processes in the revision of stereotypic beliefs. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45, 961–977. (in English)